

МІЖНАРОДНЕ ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 341.21

О. В. Тарасов

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ У РАДЯНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Стаття присвячена дослідженню поглядів радянських юристів-міжнародників 20–50-х рр. минулого століття на проблему міжнародної правосуб'єктності. Виділено два основних періоди в історії радянської науки міжнародного права першої половини XX ст., в рамках кожного з яких виявлені і проаналізовані основні підходи до визначення кола суб'єктів міжнародного права.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, суб'єкт міжнародного права, радянська наука міжнародного права.

Статья посвящена исследованию взглядов советских юристов-международников 20–50-х гг. прошлого века на проблему международной правосубъектности. Выделены два основных периода в истории советской науки международного права первой половины XX в., в рамках каждого из которых выявлены и проанализированы основные подходы к определению круга субъектов международного права.

Ключевые слова: международная правосубъектность, субъект международного права, советская наука международного права.

The article investigates the views of the Soviet international lawyers of 20–50s of the last century on the issue of international legal personality. Two main periods in the history of Soviet science of international law of the first half of the twentieth century are distinguished. The main approaches in determination of the range of subjects of international law are identified and analyzed within each of these periods.

Key words: International Legal Personality, Subject of International Law, Soviet Legal Science of International Law.

Два десятки років, що відділяють нас від розпаду СРСР, – термін достатній, щоб висловити об'єктивний, без зайвої емоційності, погляд на події радянського минулого. Однією з «вічних» тем науки міжнародного права є проблема міжнародної правосуб'єктності [76, р. 447–473; 78, р. 5–242; 77, р. 3–44]. Не оминула її й радянська юридична наука [24; 39, с. 7–23; 41, с. 5–50; 67, 68].

Більшість дослідників міжнародної правосуб'єктності, розглядаючи радянську

доктрину міжнародного права, традиційно обмежуються аналізом поглядів учених другої половини XX ст., що пояснюється важкодоступністю і рідкістю робіт довоєнного періоду [42, с. 43–69; 30, с. 53–73; 18, с. 11–45; 26, с. 22–53; 74, с. 90–118; 21, с. 65–73; 12, с. 13–14]. І дотепер історія української науки міжнародного права 20–40-х рр. минулого століття залишається «білою плямою» і вимагає до себе пильної уваги фахівців. Нещодавно в українській літературі з'явилися перші загальні

© Тарасов О. В., 2011

огляди історії вітчизняної науки міжнародного права, що вимагають подальшого доповнення та уточнення [20, с. 41–53; 6, с. 98–107; 19, с. 213–229, 280–286, 341–347].

Метою даної статті є аналіз, періодизація і систематизація поглядів радянських юристів-міжнародників 20–50-х рр. ХХ ст. щодо кола суб'єктів міжнародного права, а також уведення в науковий обіг наукових джерел із даної проблеми, які раніше не використовувалися.

Для системного та послідовного аналізу доктринальних позицій представників радянської школи міжнародного права першої половини минулого століття щодо міжнародної правосуб'єктності видається коректним виділення наступних періодів.

1. Період революційної романтики та розробки основ класової концепції міжнародного права (1920/1921–1929 рр.);

2. Період жорсткого адміністративно-командного управління юридичною наукою в СРСР, тотального контролю за міжнародно-правовими дослідженнями, догматизації розробок у галузі міжнародної правосуб'єктності (1930–1955 рр.).

Символічною точкою відліку для першого періоду обрано рубіж 1920–1921 рр. у зв'язку з тим, що це час закінчення громадянської війни на європейській території колишньої Російської імперії, коли припиняється функціонування більшості класичних дореволюційних університетів¹ (у першу чергу юридичних факультетів) [43, с. 20], відбувається масовий відтік інтелектуальної еліти за кордон [58, с. 22–56; 55; 66], йде становлення інститутів народного господарства, в яких почався процес підготовки вже радянських юристів і майбутньої «червоної» професури.

Другий період пов'язаний із проведенням дискусії «Про буржуазні впливи в радянській міжнародно-правовій літературі» на міжнародному відділенні

¹ Наприклад, Харківський університет припинив своє 115-річне існування рішенням Народного комісаріату освіти УСРР від 5 липня 1920 р. А ще раніше, 27 лютого 1920 р., було видано Тимчасову інструкцію для губернських відділів народної освіти, в якій зазначалося: «...факультети юридичний і історико-філологічний ліквідуйте» [23, с.10].

Московського університету (3 грудня 1929 р. – 10 січня 1930 р.) [46; 2, с. 171–172] та I Всесоюзним з'їздом марксистів-державників і правників (1931 р.) [51], де вперше з високої трибуни офіційно прозвучали на адресу юристів-міжнародників ідеологічні звинувачення в лівому і правому ухилі, що вже припускає якусь «єдино правильну» наукову методологію, якої зобов'язані дотримуватися всі без винятку радянські вчені².

I Нарада з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.) під керівництвом А. Я. Вишинського остаточно затверджує непорушні догми радянського правознавства, що проіснували аж до середини 50-х рр. минулого століття, а деякі постулати і довше [37].

Період революційної романтики і розробки основ класової концепції міжнародного права (1920/1921–1929 рр.)

Серед першопрохідців радянської науки міжнародного права традиційно виділяються імена В. Е. Грабаря, Ю. В. Ключнікова, Є. О. Коровіна, С. Б. Крилова, О. М. Ладиженського, Є. Б. Пашуканіса, А. В. Сабаніна [3; 2, с. 171; 54, с. 3–126], а також харківського вченого В. М. Корецького [16]. Імена та погляди інших довоєнних юристів-міжнародників майже не відомі сучасності. Лише відносно нещодавно почали з'являтися роботи, присвячені міжнародно-правовим поглядам М. М. Лозинського [56; 5; 79]. З великими труднощами нам удалося деякою мірою заповнити історію харківської школи міжнародного права міжвоєнного періоду в одному з ювілейних видань³. Були уточнені роки робо-

² Щодо юридичної науки в цілому, ймовірно, першою офіційною спробою виробити якусь «генеральну лінію» слід вважати виступ Л. М. Кагановича в Інституті радянського будівництва та права Комуністичної академії 4 листопада 1929 р. «У нас немає абстрактної науки, – стверджував Л. М. Каганович, – наша наука повинна бути тісно пов'язана з політикою, з класовою боротьбою пролетаріату» [25, с. 11]. Надалі партійне керівництво юридичною наукою вже було звичною практикою (див., напр.: [71]).

³ Див.: [43, с. 192–196]. Наше авторство відповідного розділу не вказано, мабуть, через інформаційно-оглядовий характер публікації. З історії харківської школи міжнародного права див. також: [14, с. 419–428; 57; 61; 62; 63] та ін.

ти В. А. Ястржембського, О. М. Гладстерна, М. М. Лозинського, з'ясовані імена і посади інших вчених (Льва Ісаєвича Величко, Григорія Володимировича Содіна, Лазаря Еммануїловича Березова, Петра Сергійовича Трублаєвича)¹. Сподіваємося, що це залучить молодих дослідників до більш детальних розробок у галузі історії вітчизняної науки міжнародного права³.

Аналіз праць радянських юристів-міжнародників даного періоду вказує на цікавий пошук нових, у першу чергу класових, основ міжнародного права [48; 50, с. 17–18]. Ідеї перемоги світової пролетарської революції і створення всесвітнього СРСР відкрито проголошуються в першому радянському підручнику міжнародного права Є. О. Коровіна [34, с. 13, 38, 58], у працях П. І. Стучки [59, с. 175, 507], у доповіді Л. Е. Березова⁴. Але ідеологічні обмеження та політична цензура [13; 69] не заважають авторам висловлюватися досить вільно з окремих теоретичних питань.

Так, на думку Є. О. Коровіна, суб'єктами міжнародного права виступають держави⁵, самоврядні домініони, католицька церква, національні організації (комітети), наддержавні об'єднання (Ліга Націй) та ін. [32, с. 28–29]. «Поруч з державою... виступають все нові й нові су-

перники її і наступники: філантропічні осередки та об'єднання (...), що укладають договори з окремими урядами, світові трести (...), міжнародні пролетарські, жовті і червоні, партійні та професійні організації, незліченні міжнародні комісії, унії та ін. Їм – від осередків філантропічних до могутніх інтернаціоналів капіталу і праці – належить завтрашній день історії» [34, с. 35].

З точки зору М. М. Лозинського, до суб'єктів міжнародного права належать держави та інші колективні утворення (об'єднання держав, включаючи Лігу Націй, папство, повстанці, нації), за якими держави визнають міжнародну правосуб'єктність⁶. При цьому міжнародні організації, міжнародні комісії та окремі фізичні особи не є суб'єктами міжнародного права [38, с. 112–113]. Л. Волож вважав суб'єктами міжнародного права не окремі народи, а держави [8, с. 515] і Лігу Націй «як рудиментарну квазі-конфедерацію» [7, с. 440–441]. Л. Е. Березов виступав проти міжнародної правосуб'єктності індивіда [4, с. 722]. Г. В. Содін вважав найважливішою ознакою міжнародного права перехідного періоду «принципове визнання кожного народу суб'єктом міжнародного права» [40, с. 278]. Описуючи буржуазне міжнародне право, Є. Б. Пашуканіс називає його суб'єктами держави, папський престол і Лігу Націй, а виникнення міжнародно-правових форм спілкування відносить до найдавніших часів класового і навіть докласового суспільства [49]. При цьому

¹ Слід мати на увазі, що разом з П. С. Трублаєвичем в Інституті працював і його старший брат – Микола Сергійович Трублаєвич.

² На жаль, долю (і навіть ім'я та по батькові) одного з харківських учених – Л. Воложа поки встановити не вдалося. І це при тому, що дослідник активно друкувався у Віснику радянської юстиції і навіть видав монографію: [9].

³ Найбільш повним на сьогоднішній день нарисом історії вітчизняної міжнародно-правової науки є дослідження: [17].

⁴ Див.: [40, с. 279]. В обговоренні доповідей взяли участь Золотаревський, Емінік, П. С. Трублаєвич, Л. Волож, Василевський, Я. І. Рапопорт, М. І. Палієнко.

⁵ При цьому держава розглядається не як єдина міжнародно-правова особа, що представляє весь народ, а як представник лише правлячого класу. Саме тому для радянської влади, по-перше, не є обов'язковими з міжнародно-правової точки зору борги колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду, і, по-друге, дипломатичний захист іноземних громадян, які сповідують комуністичні переконання, є правомірним [34, с. 30–33].

⁶ Див.: [38, с. 107, 181–182]. Хоча вихід підручника датується 1931 р., сам текст було підготовлено в період з грудня 1927 по кінець березня 1929 р. (див.: [52, с. 111]). У порядку самокритики при обговоренні підручника на кафедрі міжнародного права і політики Інституту радянського будівництва і права М. М. Лозинський охарактеризував свої погляди як буржуазні, позитивістські та пообіцяв на майбутнє прикласти зусилля для освоєння марксистсько-ленінської методології. Головний доповідач по підручнику – Г. В. Содін погодився з цими висновками та додав сюди оцінку теоретичних поглядів М. М. Лозинського як нормативістських і пообіцяв допомогу в освоєнні комуністичних поглядів (див.: [53, с. 97]).

дослідник робить важливий теоретико-методологічний висновок: «Ніхто не стане заперечувати, що, наприклад, поняття суб'єкта цивільного права та суб'єкта міжнародного права підпорядковані загальному поняттю суб'єкта права як такого і що, отже, ця категорія може бути визначена і розвинена незалежно від того чи іншого конкретного змісту» [47, с. 42]. Цікава позиція В. М. Корецького щодо міжнародного господарського права, суб'єктами якого виступають як держави, так і юридичні особи [31].

Як бачимо, незважаючи на ідеологічні обмеження, перші роки радянської науки міжнародного права відрізняються відомою різноманітністю думок щодо проблеми кола суб'єктів міжнародного права¹.

Період жорсткого адміністративно-командного управління юридичною наукою в СРСР (1930–1955 рр.)

Під час дискусії «Про буржуазний вплив у радянській міжнародно-правовій літературі» на міжнародному відділенні Московського університету (3 грудня 1929 р. – 10 січня 1930 р.) і на I Всесоюзному з'їзді марксистів-державників і правників (1931 р.) погляди Є. О. Коровіна були визнані «дрібнобуржуазним радикалізмом» у науці міжнародного права, а В. Е. Грабар, А. В. Сабанін і Ю. В. Ключніков отримали ярлик «буржуазних теоретиків», що проповідують «реакційні вчення» [46, с. 3–26; 51, с. 147]. Ці звинувачення потім були повторені на I Нараді з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.)². Уже не було в живих розстріляних Є. Б. Пашуканіса, Ю. В. Ключнікова, М. М. Лозинського, Г. В. Содіна, О. М. Гладстерна. У прийнятих нарадою тезах однозначно констатувалося, що єдиним суб'єктом

¹ Цікаво порівняти погляди радянських авторів даного періоду з поглядами співвітчизників, які опинилися в еміграції (див., напр.: [15; 22; 70; 72] та ін.).

² Як заявив А. Я. Вишинський: «На жаль, в нашій юридичній науці з міжнародного права є немало всякого підозрілого хламу» [10, с. 36]. Див. також: [73].

міжнародного права виступає лише держава³. Відносний плюралізм радянських юристів з приводу кола суб'єктів міжнародного права змінився жорстким етатистським підходом⁴.

Цей підхід зберігався і після Другої світової війни⁵, незважаючи на заснування ООН⁶ і визнання її міжнародної правосуб'єктності в Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 р. «Про відшкодування збитків, нанесених на службі ООН» [75].

Проте зовнішньополітичні інтереси СРСР, пов'язані з членством БРСР та УРСР в ООН, вимагали наукового обґрунтування міжнародної правосуб'єктності союзних республік. Був вироблений офіційний підхід, за яким союзні республіки прирівнювалися до суверенних держав [36, с. 21], що формально цілком відповідало законодавству СРСР.

³ Див.: [64]. В обговоренні тезисів 19 липня 1938 р. взяли участь С. Б. Крилов (Ленінград), В. Н. Дурденевський (МЮІ), Ф. І. Кожевніков (МЮІ), К. К. Антонов (НКЗС), М. А. Плоткін (НКЗС), Г. А. Осніцька (ШАН), В. В. Єгор'єв (НКЗС), Б. А. Ландау (ШАН), Н.П. Колчановський (НКЗС) [65, с. 124]. У 1939 р. чергова хвиля репресій накрила ще, як мінімум, двох спеціалістів з міжнародного права – Марка Абрамовича Плоткіна (1895–28.07.1941), завідувача правового відділу НКЗС СРСР Володимирова Володимировича Єгор'єва (1895–1943), консультанта правового відділу НКЗС СРСР.

⁴ Так, К. К. Антонов безапеляційно заявляв: «Міжнародне право діє і існує лише в міждержавних відносинах... Суб'єктами його є держави, і тільки держави» [1, с. 62]. На думку Ф. І. Кожевнікова, особливістю міжнародного права є те, що «суб'єктами його є тільки держави» [27, с. 103; 28, с. 637]. У цій же статті звеличувалась злочинна політика СРСР щодо Польщі, Естонії, Латвії, Литви, Фінляндії, а відповідальність за початок Другої імперіалістичної світової війни покладалася на Англію і Францію, які напали на гітлерівську Німеччину.

⁵ Наприклад, Є. О. Коровін вказував: «Особливістю М. п. є те, що... його... суб'єктами є не окремі особи і установи, а самі держави» [33, с. 21].

⁶ Аналізуючи правовий статус ООН, С. Б. Крилов доходить до заперечення міжнародної правосуб'єктності цієї організації: «На сучасному етапі розвитку міжнародного права тільки держави (єдині і складні) є суб'єктами міжнародного права» [35, с. 249].

Другим коригуванням концепції «держава – єдиний суб’єкт міжнародного права» стало визнання обмеженої правоздатності колоніальних народів і територій під опікою як націй «в процесі становлення», перевтілення в державу [35, с. 254–255].

Таким чином, незважаючи на проголошений догмат про державу як єдиного суб’єкта міжнародного права, практичні потреби зовнішньої політики змушували радянських юристів-міжнародників визнавати міжнародну правосуб’єктність також інших учасників міжнародних відносин, хоча і шляхом досить широкого трактування поняття держави¹.

Безумовно, у цих умовах питання міжнародної правосуб’єктності людини могло розглядатися лише з негативних позицій². І це при тому, що СРСР був

¹ Цікаво відзначити методологічні хитрощі, які застосовувалися юристами-міжнародниками в цей час. Наприклад, Ф. І. Кожевніков спочатку заявляв: «Суб’єктами міжнародного права виступають, як правило, тільки держави. Окремі фізичні особи не можуть бути суб’єктами цього права» [29, с. 49]. І тут же заявляв протилежне: «Однак звідси зовсім не витікає, що окремі фізичні особи не мають ніяких прав у сфері міжнародних відносин... Вони перебувають під опікою не тільки внутрішніх законів держав, але частково і норм міжнародного права. ...Не являючись суб’єктами міжнародних відносин у власному сенсі слова, окремі особи можуть, однак, виявитися суб’єктами посягань на міжнародно-правові відносини» [29, с. 49–50]. І ще: «Таким чином, нація чи народи, самі по собі, хоча і не є суб’єктами міжнародного права у прямому сенсі цього слова, можуть, однак, виявитися іноді навіть безпосередніми учасниками міжнародного спілкування» [29, с. 52]. А також по відношенню до ООН, котра «сама по собі, хоча й не є суб’єктом міжнародного права у звичайному сенсі цього слова, однак відповідно до свого Статуту ... наділена рядом дуже суттєвих загальних і конкретних прав, що дозволяють їй виступати у міжнародному житті безпосередньо і самостійно» [29, с. 54].

² При обговоренні проекту Загальної декларації прав людини на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. А. Я. Вишинський узагалі заявив, що проблема порушення прав людини стосується тільки капіталістичних країн, а в СРСР «немає і не може бути протиріччя між державою і людиною, бо держава у такому суспільстві це є колективна людина. Історичне протиріччя у такому суспільстві зникає, його просто немає, воно знищено розвитком суспільства...» [11, с. 389]. Див. також: [35, с. 255].

одним із засновників Нюрнберзького трибуналу³. Радянським правознавцем довелося пізніше досить своєрідно пояснювати, яким чином фізична особа як «несуб’єкт» міжнародного права може бути притягнена міжнародним судовим органом до міжнародно-правової кримінальної відповідальності безпосередньо на підставі норм міжнародного права⁴.

Таким чином, погляди радянських юристів-міжнародників 20–50-х рр. минулого століття на проблему кола суб’єктів міжнародного права визначалися: 1) класовою ідеологією марксизму-ленінізму в інтерпретації РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, «генеральна лінія» якої іноді настільки змінювалася, що перетворювалася у свою протилежність; 2) практичними потребами обґрунтування зовнішньополітичного курсу СРСР, який далеко не завжди відповідав міжнародному праву; 3) реаліями міжнародно-правової системи.

Багатостраждальний досвід вітчизняної міжнародно-правової науки повинен служити серйозним застереженням майбутнім поколінням учених проти ідеологічної нетерпимості, методологічного догматизму, політичної заангажованості, партійного керівництва та державного втручання у творчий процес пошуку наукової істини.

³ Нагадаємо, що однією з головних тез захисту в Нюрнберзі була якраз відсутність міжнародної правосуб’єктності індивіда, що не дозволяло говорити взагалі про можливість притягнення головних військових злочинців до міжнародної кримінальної відповідальності [44, с. 29–32, 44, 113]. Обвинувачення і сам Міжнародний військовий трибунал чітко і однозначно стали на позицію визнання людини суб’єктом міжнародного права [45, с. 365, 476, 609].

⁴ Див. докладніше: [60, с. 203–204].

Література

1. Антонов К. К. К вопросу о международном праве // Сов. государство. – 1938. – № 4. – С. 62–73.
2. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. История международного права. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 208 с.
3. Батлер У. Э. Владимир Эммануилович Грабарь (1865–1956) // Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М.: Зерцало, 2005. – С. XXIII–XL.
4. Березов Л. Новые тенденции международного права в освещении буржуазного юриста // Вестн. сов. юстиции. – 1928. – № 24. – С. 720–722.
5. Бутенко В., Лапчинська Н. Він уболівав за долю України // Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 1 / Ред.-вид. група Харк. тому сер. «Реабілітовані історією». – К.; Х.: Оригінал, 2005. – С. 152–162.
6. Буткевич В. Г., Заблоцька Л. Г. Розвиток науки міжнародного права в Україні // Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – С. 98–107.
7. Волож Л. Лига Наций // Вестн. сов. юстиции. – 1928. – № 15–16. – С. 440–443.
8. Волож Л. Нотатки про міжнародне право // Вісн. рад. юстиції. – 1930. – № 18 (172). – С. 514–517.
9. Волож Л. Про капіталістичне міжнародне «право» / Ред. Л. Ахматов. – Х.: Вид-во ВУЦВК «Рад. будівництво», 1933. – 134 с.
10. Вышинский А. Основные задачи науки советского социалистического права // Сов. государство. – 1938. – № 4. – С. 4–36.
11. Вышинский А. Я. Вопросы международного права и международной политики. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1951. – 507 с.
12. Плухенький С. Х. Негосударственные субъекты в современном международном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2011. – 22 с.
13. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 397 с.
14. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М.: Зерцало, 2005. – 888 с.
15. Гурвич Г. Д. Введение в общую теорию международного права: Конспект лекций. Вып. 1. – Прага: Тип. Рус. юрид. фак-та, 1923. – iii, 119 с.
16. Денисов В. Н. Владимир Михайлович Корецкий (1890–1984) // Корецкий В. М. Избранные труды: В 2 кн. Кн. 1 / АН УССР. Ин-т государства и права; Редкол.: В. Н. Денисов (гл. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 5–26.
17. Денисов В. Н., Савчук К. О. Наука міжнародного права в Україні. XIX – перша половина XX століття // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд.: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; Відп. ред. В. Н. Денисов. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. – С. 7–35.
18. Джакели Л. Т. Правосуб'єктність в теорії і практиці сучасного міжнародного публічного права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2002. – 166 с.
19. Дмитрієв А. І, Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В. Історія міжнародного права. – К.: Промінь, 2008. – 384 с.
20. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
21. Дьяченко С. В. Особенности международной правосубъектности Святого престола: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2008. – 193 с.
22. Ейхельман О. О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права // Записки Української Господарської Академії в ЧСР. – Т. 3, вип. 1. – Подебради, 1931. – С. 108–153.
23. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. Вип. 1. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 26 с.
24. Игнатенко Г. В. К вопросу о понятии и классификации субъектов международного права // Материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы за 1968 год. – Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1969. – С. 217–221.
25. Каганович Л. Двенадцать лет строительства Советского государства и борьба с оппортунизмом // Сов. государство и революция права. – 1930. – № 1. – С. 7–43.
26. Каширкина А. А. Тенденции развития международной правосубъектности: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2004. – 212 с.
27. Кожевников Ф. И. К вопросу о понятии международного права // Сов. государство и право. – 1940. – № 2. – С. 100–113.
28. Кожевников Ф. И. Право международное // Большая Советская Энциклопедия. Т. 46 / Гл. ред. О. Ю. Шмидт. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1940. – Столб. 635–643.

29. Кожевников Ф. И. Учебное пособие по международному публичному праву : (очерки). – М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. – 271 с.
30. Кожеуров Я. С. Проблемы международной правосубъектности индивида: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2001. – 207 с.
31. Корецкий В. М. Международное хозяйственное право // Вестн. сов. юстиции. – 1928. – № 22. – С. 664–671.
32. Коровин Е. А. К пересмотру основных понятий международного права // Сов. право. – 1925. – № 6 (18). – С. 25–36.
33. Коровин Е. А. Международное право // Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд. Т. 27 / Гл. ред. Б. А. Введенский. – М.: Гос. науч. изд-во «БСЭ», 1954. – С. 21–24.
34. Коровин Е. А. Международное право переходного времени. – 2-е изд. – М.: Госиздат, 1924. – 143 с.
35. Крылов С. Б. Материалы к истории Организации Объединенных Наций. Вып. 1. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 344 с.
36. Крылов С. Б. Предисловие // Оппенгейм Л. Международное право. Т. 1, полутом 1. – М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1948. – С. 13–21.
37. Куліковський М. С. Підсумки Всесоюзної наради працівників правової науки // Революційне право. – 1938. – № 19. – С. 19–24.
38. Лозинский М. М. Міжнародне право. – Полтава: Пролетар, 1931. – 513 с.
39. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории) / Отв. ред. Д. И. Фельдман. – М.: Юрид. лит., 1971. – 188 с.
40. Международное право переходного периода (Доклады т. т. Березова и Содина) // Вестн. сов. юстиции. – 1928. – № 9 (115). – С. 277–281.
41. Моджорян Л. А. Субъекты международного права. – М.: Госюриздат, 1958. – 156 с.
42. Надирадзе Н. А. Федеративное устройство государств: международная правосубъектность субъектов федерации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2000. – 176 с.
43. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2009 / Редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2009. – 464 с.
44. Нюрнбергский процесс: защитительные речи адвокатов: В 2 т. Т. 1 / Сост. и гл. ред. И. С. Яртых. – М.: Юрлитинформ, 2008. – 424 с.
45. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 8 т. Т. 8 / Отв. ред. Н. С. Лебедева. – М.: Юрид. лит., 1999. – 792 с.
46. О буржуазных влияниях в советской международно-правовой литературе. Дискуссия на международном отделении 1 МГУ. – М.: Изд-во РАНИОН, 1930. – 80 с.
47. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. – М.: Наука, 1980. – 271 с.
48. Пашуканис Е. Б. К вопросу о задачах советской науки международного права // Междунар. право. – 1928. – № 1. – С. 7–15.
49. Пашуканис Е. Б. Международное право // Энциклопедия государства и права: В 3 т. Т. 2 / Под ред. П. Стучка. – М.: Изд-во Коммунист. Акад., 1925–26. – Столб. 864–865.
50. Пашуканис Е. Б. Очерки по международному праву. – М.: Гос. изд-во сов. законодательства, 1935. – 223 с.
51. Резолюция I Всесоюзного съезда марксистов-государственников и правовиков по докладом Е. Пашуканиса и Я. Бермана // Сов. государство и революция права. – 1931. – № 3. – С. 143–153.
52. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 3 // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 5. – С. 101–118.
53. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 3 // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 6. – С. 84–102.
54. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 128 с.
55. Савчук К. О. Отон Отонович Ейхельман – видатний представник київської школи міжнародного права // Часопис Київ. ун-ту права. – 2009. – № 3. – С. 236–242.
56. Семенов В. С., Трагнюк О. Я. Лозинський Михайло Михайлович // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упоряд. В. Н. Денисов, К. О. Савчук; Відп. ред. В. Н. Денисов. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. – С. 383–386.
57. Семенов В. С., Ульянова Н. Н. Первый русский курс международного права // Сов. ежегодник междунар. права, 1960. – М.: Наука, 1961. – С. 243–254.
58. Стародубцев Г. С. Международно-правовая наука российской эмиграции (1918–1939). – М.: Книга и бизнес, 2000. – 293 с.
59. Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. – Рига: Латв. гос. изд-во, 1964. – 748 с.

60. Тарасов О. В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці Нюрнберзького трибуналу // Проблеми законності. – 2011. – Вип. 115. – С. 200–206.
61. Тарасов О. В. О рукописи курса «Право народов» (середина XIX в.) // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 48. – С. 169–175.
62. Тарасов О. В. Преподавание международного права // Междунар. публич. и част. право. – 2002. – № 4. – С. 70–72.
63. Тарасов О. В. Проблема субъекта международного права в работах ученых-юристов Харьковской школы XIX – начала XX вв. // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 46. – С. 222–226.
64. Тезисы по международному праву // Сов. государство. – 1938. – № 5. – С. 119–122.
65. Турецкий В. I Советские по вопросам науки советского государства и права // Сов. государство. – 1938. – № 4. – С. 119–129.
66. Турчин Я. Б. Розвиток української політико-правової думки в Чехословаччині: міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»: Зб. наук. пр. – X., 2009. – № 839. – Вип. 14. – С. 220–229.
67. Ушаков Н. А. Субъекты современного международного права // Сов. ежегодник междунар. права, 1964–1965. – М.: Наука, 1966. – С. 60–75.
68. Фельдман Д. И., Курдюков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – 131 с.
69. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Сост. А. В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – XXII, 576 с.
70. Циммерман М. Международное право. Ч. 2. Материальное право. – Прага: Тип. Комитета по обесп. образ. русск. студентов в Ч. С. Р., 1924. – 181 с.
71. Чхиквадзе В. Борьба против проникновения космополитизма и других буржуазных влияний в советскую юридическую литературу // Соц. законность. – 1949. – № 5. – С. 1–17.
72. Энгельфельд В. В. Рец. на книгу: Циммерман М. А. Вмешательство и признание в международном праве. Прага, 1926 // Известия юридического факультета. Высшая школа в Харбине. – 1927. – Т. 4. – С. 332–338.
73. Яковлев М., Петров Г. Против буржуазных теорий международного права // Правда. – 1937. – № 116. (27 апр.).
74. Ямпольский И. М. Международные хозяйственные организации (особенности правового статуса и деятельности): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – СПб., 2005. – 165 с.
75. International Court of Justice. Report of Judgment, Advisory Opinions and Orders. 1949 April 11. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations – Advisory Opinion. – Leyden, 1949. – P. 174–220.
76. Nijman J. E. The Concept of International Legal Personality: An Inquiry into the History and Theory of International Law. – The Hague: Asser press, 2004. – 494 p.
77. Parlett K. The Individual in the International Legal System: continuity and Change in International Law. – Cambridge, 2011. – 462 p.
78. Portmann R. Legal Personality in International Law. – Cambridge University Press, 2010. – xxiv, 333 p.
79. Semenov V. S., Traghniuk O. Ja. Professor Michailo Lozinsky – Author of the First Ukrainian Textbook on International Law: Tragic Destiny // Journal of the History of International Law. – 2004. – Vol. 6. – P. 143–150.